

ДАРСНИНГ НУТҚ ҰСТИРИШ БОСҚИЧЛАРИГА ҚИЗИҚИШ УЙҒОТИШ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14581672>

Ш.О.Пирниязова

Ажиниёз номидаги НДПИ мустақил изланувчиси

Бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларнинг нутқини ўстиришга катта аҳамият берилади. Шунга кўра ўқилган матнлар билан бевосита ва бавосита алоқадорликда нутқий машқлар бажарилади. 1-3-синф «Ана тили ҳам оқiw sawatliligi» дарсликларида бундай машқлар (топшириқлар) уч хил мазмунда тақдим этилади:

1) берилган мавзуда суҳбатлашиш (масалан, «Mağan bayram unaydi» temasında sawbetlesin);

2) бирор нарса-буюм ҳақида билганларини айтиб бериш, бирор мавзуда ҳикоя қилиш (масалан, As duzinan paydalanıw orınları haqqında bilgenlerińizdı aytıp beriń);

3) берилган мавзуда ёки берилган сўзлардан фойдаланиб кичик матн тузиш.

1-3-синфлар «Ана тили ҳам оқiw sawatliligi» дарсликларида ўқувчиларнинг оғзаки диалогик нутқини ўстиришга қаратилган «...temasında sawbetlesin» каби топшириқлар кўп [1]. Бундай топшириқлар асосан ўқилган матн мазмуни билан боғланган, бирор жиҳатини кенгайтирган, бирор масаласида тармоқланган бўлади. Масалан, аввал Nawrız - báhár bayramı” матни берилган, сўнг «Súwretlerden paydalanıp “Nawrız - báhár bayramı” temasında sawbetlesin» деган топшириқ берилган (1-синф, 1-бўлим, 35-бет). Ушбу топшириқ дарслиқдаги “Nawrız - báhár bayramı” матнидан қисман фарқланган мазмунда бажарилади.

Берилган мавзуда суҳбатлашиш учун ўқувчилар матнни ўқиш ва таҳлил қилиш жараёнида ниманидир аниқлаш, сўраб билиш вазиятига тушиб туришлари ёки улардан шу нарса талаб этилаётганини англашлари керак. Шунинг учун матн ўқилгач, нимани тушунмай қолганликларини сўраб туриш мақсадга мувофиқдир. Бу нарса уларни зукко бўлишга одатлантиради. Эҳтиёж бўлмаса, болалар топшириқ берилган заҳоти бир-бирларига саволлар беришга киришмайдилар. Баъзан «Менда савол йўқ», «Нимани (нима ҳақда) сўрашни билмайман» каби жавобларни эшитиш мумкин.

Ўқувчиларда ҳақиқатдан савол бўлмаса, ўқилган матнни ҳижжалаб оз-оздан қайта ўқиш ва ўқувчилардан: «Ушбу гапларда нимани тушуна олмадингиз?», – деб сўраш лозим бўлади. Масалан, 1-синф (2-қисм) дарслигидаги «Láylek» матнидаги қуйидаги гаплар ўқилади: «Diyqan láylekti úyine alıp ketipti hám sınıǵan ayaǵın emlepti. Bir qansha waqıttan soń láylek usha alatuǵın bolıptı hám ushıp ketipti. Aradan bir neshe kún ótkennen soń láylek jáne payda bolıptı hám páslep ushıptı» (7-бет).

Ўқитувчи: Шу гапларда нима тушунарсиз бўлиб турибди?

Ўқувчилардан бири: Лайлакнинг нима учун қайтиб келгани.

Ўқитувчи: Демак, лайлакнинг қайтиб келгани савол туғдирди. Нима деб савол бериш мумкин?

Ўқувчилардан бири: Лайлак дехқоннинг олдига нима қайтиб учиб келди?

Шубҳасиз, бундай ўқиш ўқувчиларга савол бериш, шу йўл билан ким биландир суҳбатлашиш мақсадини ва мотивини англаб етишга хизмат қилади, уларни синчковликка одатлантиради, ҳаётни кузатишга, тушунарсиз воқеа-ҳодисаларни сўраб билишга ўргатади. Ўзаро суҳбатлашишнинг таълимий аҳамияти шундаки, бир томондан, матн мазмунини яна ҳам чуқурроқ англантишга эришилади, иккинчи томондан, охир-оқибатда уларнинг диалогик шаклдаги нутқини ўстиришга ёрдам беради. [2]

Савол-жавоб (суҳбат) ўқитувчи билан ўқувчилар орасида ташкил этилиши, баъзан бу иш расм асосида ҳам уюштирилиши мумкин. Расмлар нима ҳақида сўраш ёки нима деб жавоб қайтариш мумкинлигини эслатиб туради. Лекин бу иш мунтазамлик касб этиши зарур. С.Политованинг таъкидлашича, расм билан олиб бориладиган ишларни мунтазам равишда – ҳафтасига бир мартадан кам бўлмаган ҳолда ўтказиш лозим. Бунда уни кўриб чиқиш болаларнинг қизиқиш намоён қилишлари учун қанча вақт кетса, шунча вақт давом этиши керак. Агарда қизиқиш сусайса, картина устидаги суҳбатни ёки бошқа бир ишни бошқа дарсга ёки кейинги кунга кўчириш керак. Картина асосидаги суҳбатни «шошмасдан, аммо болаларнинг ортиқча тафсилотлар билан жонига тегмасдан» олиб бориш лозим» [3].

Бу каби диалогик ва монологик шаклдаги оғзаки ва ёзма иш турлари, машқлар уларга ўқувчиларни ўзига хос тарзда қизиқтириш, тайёрлаш нуқтаи назаридан алоҳида босқичларни ҳосил қилади.

Шундай қилиб, бирор мавзуда суҳбатлашиш талаб этиладиган топишиқларни ўқилган матн доирасида, унинг бирор жиҳатини ажратиб олиш асосида, баъзан муаммоли саволга жавоб бериш асносида бажариш

лозим бўлади. Топширикни бажаришнинг қийин томони шундаки, уни қай тарзда ташкил этиш зарурлиги ноаниқ, мақсад ҳам тезда аён бўла қолмайди. Матнни ўқиб, саволларга жавоб беришда ўқувчи матндан фойдаланади. Ўзаро савол-жавобда ўқувчи китобий савол эмас, сўзлашув нутқига хос савол беради, бунда у баъзан матндан қисман узоқлашиши ҳам кутилади.

Ҳаётий мавзуларда ўқувчилар орасида ўтказиладиган ўзаро суҳбатлашишлар уларда кузатувчанлик хислатларини ривожлантиради. Ушбу кузатувчанлик ўқилган матн мавзуси доирасида бўлади. Айрим ўқитувчилар ўқувчиларга матнда айтилмаган гап бор-йўқлигини айтиш вазифасини берадилар. Бундай топшириқлар матнни ўқиш чоғидаёқ унда нималар ҳақида гапирилмаганига эътибор пайдо қилади. Бу ҳам кузатувчанликнинг бир тури ҳисобланади. Жавоблар орқали ўша номаълум нарса ҳақида билиб олиш қизиқишга кучли туртки беради. Айрим муаллимлар топшириқлардаги саволлар билан камраб олинмаган нарсалар ҳақида сўраб билишни болаларга вазифа қилиб берадилар. Хуллас, болаларнинг қизиқиб суҳбатлашиши учун мотивлар етарли. [5]

Нутқ ўстиришга қаратилган топшириқ турлари сирасида *бирор воқеани айтиб бериш, матн тузиш* алоҳида ўрин тутаяди. Ушбу иш турларини бажариш жараёнида туғиладиган қийинликлар шундаки, ўқувчи ўзи фикр юритмоқчи бўлган предмет ва объектни аниқ кўз олдида гавдалантириши керак. Шу жиҳати билан нутқий машқлар ҳаёт лавҳаси тасвирлаб қўйилган матн асосида нутқ ўстиришдан фарқ қилади. Матн фикр билдириш талаб этилаётган предмет ёки объектни сўз билан ифодалаб, шу ифодалардан фойдаланиш имконини беради. Ўзаро суҳбатлашиш, бирор воқеани айтиб бериш, матн тузиш учун ўқувчи ўзи фикр юритмоқчи бўлган предмет ёки объектни кўз олдида келтиришдан ташқари, ўзида мавжуд ёки матн устида ишлаш жараёнида ёдида қолган сўзлардан фойдаланиши лозим бўлади. Бунинг устига оғзаки ёки ёзма нутқ ўстириш учун тавсия этилган мавзулар ўқилган матнлар мавзуларидан қисман фарқ қилиши мумкинки, ушбу тафовутлар туфайли ўқувчининг матндан андаза олиш ёки унда қўлланган сўзлардан фойдаланиш имконияти яна ҳам камаяди. Бундан ташқари, дарсдан дарсга нутқ ўстириш учун тавсия этилаётган мавзулар дарс мавзуларига монанд ўзгариб боради, бинобарин аввалги мавзуда фаоллаша бошлаган лексик ва грамматик материаллар янги мавзуларда иш бермай қўйиши мумкин, яъни тайёргарлик ишлари қайтадан ташкил этилиши лозим бўлади..

Бирор нарса-буюм хақида билганларини (матнда тилга олинмаган томонларини) айтиб бериш, бирор мавзуда ҳикоя қилиш (масалан, *As duzinan paydalanıw orınları haqqında bilgenlerińizdi aytıp beriń*) талаб этиладиган топшириқлар 1-3-синфлар дарсликларида кўп эмас. Шундай бўлса-да, уларни бажариш жараёни маълум мақсад ва мотив асосида ташкил этилиши кераклиги аён ҳақиқат.

Дарсликларда берилишига кўра машқ уч хил материаллар асосида тақдим этилган:

- матн асосида;
- сўзлар асосида;
- рasm(лар) асосида.

Масалан, куйидаги топшириқ матн асосида мустақил фикр билдиришни тақозо этади:

2-tapsırma. Berilgen tekstti oqıń. Awıl aqsaqalıńıń ne ushın bulay degeni haqqında pikir bildiriń.

Awıl aqsaqalı olardıń sózlerin tınlaptı hám olarǵa ańdı uslawǵa hámme óz úlesin qosqanlıǵın, eger hár biri ózinshe háreket etkeninde ańdı uslay almaǵanbolar edińiz, – depti. (1-синф, 2-бўлим, 18-бет.)

Ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстиришдан, нима ҳақда қанча гапириш кераклигидан кўзланадиган мақсадлар куйидагилар:

- воқеани тўлиқроқ баён қилиш (предметни тўлиқроқ тавсифлаш)
- равон гапиришни машқ қилиш;
- сўзлар, гаплар орасидаги тўхтамларни қискартириш;
- сўзларни, гапларни тўғри, тушунарли талаффуз қилиш;
- таъсирчан сўзлаш;
- кимга гапираётганлигини ҳисобга олиш.

Ўқитувчи дарсларда ўтилган мавзу материаллари берадиган имкониятлардан келиб чиқиб юқоридаги мақсадлардан бирини танлайди. Улар асосан коммуникатив нутқий фаолият билан боғлиқ. Энг қийин мақсад – гапларни тўғри тузиш. Ушбу талаб баъзан равон гапиришни қийинлаштиради: ўқувчи гапларни тўғри тузиш ҳақида ўйлар экан, баъзан айтмоқчи бўлган фикрини йўқотиб кўяди, ўзини ноқулай сеза бошлайди, бундай пайтларда таъсирли сўзлаш кераклигини ҳам унутади. Шунинг учун янги мавзуда гапириб бериш талаб этиладиган воқеа-ҳодиса аввалги дарслардагиларга яқин бўлишига ҳаракат қилиш зарур. Лекин топшириқдан кўзланадиган мақсадлар сирасида гапларни тўғри тузишни акс эттирмаган маъкул. Шунингдек, ўқитувчининг кириш сўзи ҳам ўқувчиларни қизиқтириш нуқтаи назаридан қай мазмунда бўлиши кераклиги, кўзланган мақсад

нимадан иборат бўлиши, қурби етишлилик принципига амал қилиб танланиши муҳим аҳамият касб этади. [4]

Бошланғич синфлар она тили дарсларида матн тузиш талаб этиладиган топшириқлар унча кўп эмас. Шубҳасиз, матн асосан нутқнинг ёзма кўриниши ҳисобланади. Демак, ўқувчи берилган мавзуда ёзма равишда матн тузиши керак. Лекин у нима мақсадда тузилади, деган савол ўқитувчини қийин ахволга солади. Дарҳақиқат, бошланғич синфларда (1-синфдан бошлаб) матн нима учун тузирилади? Саволга жавоб бериш учун дарсликлардаги айрим топшириқларни кўриб чиқайлик.

Дарсликларда берилган расм асосида матн тузишга доир топшириқлар кўпроқ. Масалан, Berilgen súwret tiykarında “Meniń doslarım” temasında kishi tekst dúzin (2-с., 1-к., 38-б.). Бундан ташқари, берилган сўзлардан фойдаланиб матн тузиш; партадош дўсти билан ўз туғилган жойи ҳақида (3-с., 1-к., 55-б.), мультфильм кўриш ва «Тáбиyattı qásterleyik!» мавзусида матн тузиш (3-с., 1-к., 103-б.) каби талаблар бор.

Кўринадики, топшириқ шартларида нималар асосида ва нималар ҳақида матн тузиш кераклиги айтилган, лекин бу ишларни нима мақсадда бажариш лозимлиги ўқувчи учун ноаниқ бўлиб туради. Ўқитувчи ўқувчиларга одамларнинг зарур бўлганда матн туза билган ҳолда ўз фикрларини ёзма равишда маълум қилиб туришларини айтади. Демак, матн тузиш машқлари орқали ўз фикрларингизни ёзма ифодалашни ўрганишлари лозимлигини тушунтириши тўғри бўлади.[6]

Хуллас, бошланғич синфлар она тили дарсларида ўқувчиларнинг ўзаро суҳбатлашишлари, бирор нарса, воқеа-ҳодиса ҳақида билганлирини айтиб беришлари, ниҳоят, матн тузишлари ўзига хос мазмунда қизиқиш уйғотиш, мотив пайдо қилишни тақозо этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı. 1-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı- Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021; Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı. 2-bólim [TEKST]: 1-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov, B.Qutlimuratov, Z.Ismaylova, P.Salieva, G. Qutlimuratova. Jańa basılımı- Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021; Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı 1-bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. - Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021; Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı 2-

bólim [TEKST]: 2-klass ushın sabaqlıq / Sh.Ábdinazimov [hám basqalar.]. – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2021.

2. Гаипов Д. Ж. Роль эвристического обучения в развитии креативного мышления учеников начального класса на уроках математики //European science. – 2020. – №. 3 (52). – С. 53-54.

3. Политова Н. И. Развитие речи учащихся начальных классов на уроках русского языка: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1984. –. С. 23.

4. Kengesbayevich, R. M. (2024). READINESS OF SOCIAL PEDAGOGUES TO WORK WITH CHILDREN WITH DISABILITIES. AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING, 2(3), 318-323.

5. Kengesbayevich, R. M. (2024). CORRECTIVE-PEDAGOGICAL ACTIVITIES IN INCLUSIVE EDUCATION. AMERICAN JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN, 2(3), 161-165.

6. Kengesbayevich, R. M. (2024). INCLUSIVE EDUCATION IN GENERAL EDUCATION PRESCHOOLS AND TRAINING OF FUTURE EDUCATORS TO WORK WITH CHILDREN. AMERICAN JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN, 2(3), 166-171.